

УДК:94(477) «1794/1805» (093)

Віктор Філас *

АЛЬБОМ ГРАВЮР П. СУМАРОКОВА ДО ВИДАННЯ «ДОСУГОВ КРЫМСКОГО СУДЬИ, ИЛИ ВТОРОЕ ПУТЕШЕСТВИЕ В ТАВРИДУ»: АВТОРСЬКА ТА СЮЖЕТНА АТРИБУЦІЯ»

У статті йдеться про встановлення авторства малюнків до гравюр другої частини подорожніх нарисів П. Сумарокова. На основі порівняльного та стилістичного аналізу було зроблено висновок про приналежність більшості гравюр О. ді Палдо, чотирьох гравюр Е. Корнеєву та однієї Х. Гейслеру. Зазначається, що принаймні дві роботи були зроблені під час першої подорожі П. Сумарокова до Криму.

Ключові слова: П. Сумароков, О. ді Палдо, візуальне джерело, гравюра, атрибуція.

Гравюри як візуальне джерело з історії Північного Причорномор'я кінця XVIII ст. складають значний інформативний пласт, які, втім, ще не отримали належної джерелознавчої оцінки, бо їх вивченням займається виключно мистецтвознавство. Тому джерелознавчі дослідження графіки є вкрай актуальними, особливо це стосується кінця XVIII ст., коли в силу різних причин спостерігаються масові візуальні «трансляції» з північно-причорноморського регіону у вигляді різного роду гравюр, малюнків, графіки, живопису, акварелі тощо. Основною науковою проблемою цих джерел, насамперед, є їх авторська та сюжетна атрибуція.

Після приєднання турецьких володінь у Північному Причорномор'ї, анексії Кримського ханства та скасування Запорозької Січі у регіон з Санкт-Петербургу була відряджена велика кількість чиновників з основною метою – інкорпорація цих земель до імперії чи ревізія місцевих адміністративних ланок.

Основним завданням цих чиновників було виконання своїх службових обов'язків, а пізнавальна діяльність та фіксація своїх вражень, в тому числі й візуальних, була другорядною. Ці мандрівники не переслідували комерційної або наукової мети, їх мотивація зображати дійсність полягала виключно на перетині пізнання, вражень та інтересу.

Під час своїх подорожей багато вояжерів вели щоденники, які, як правило, видавалися. Цінність цим подорожнім нотаткам, окрім географії подорожей, стилістики, цікавих фактів та вміння умовно перенести читача за сотні кілометрів, додавало й їх візуальне супроводження. Серед більш ніж півсотні виданих робіт травелогів, присвячених Північному Причорномор'ю, лише приблизно десята частина з них мала оригінальне ілюстративне оформлення,

* Кандидат історичних наук, доцент кафедри дизайну Хортицької національної академії (м. Запоріжжя).

тобто зображення, які були зроблені під час подорожі, а згодом тиражовані у вигляді гравюр, ксилографій та літографій.

Одним з перших чиновників, хто у службових справах відвідав Північне Причорномор'я та залишив по собі щоденникові записи та візуальне супроводження до них, був П. Сумароков. Наріжним каменем вивчення цього комплексу візуальних джерел є проблема авторської та сюжетної атрибуції малюнків до двотомних подорожніх записок П. Сумарокова «Досуги крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду». Перша частина цих подорожніх записок супроводжувались гравюрами на міді з авторським підписом «Снимал господин ди Палдо». Гравюри до другої частини подорожніх записок П. Сумарокова не містять ані ім'я автора малюнків, ані ім'я гравера, тому традиційно їх чомусь приписують рисувальнику ді Палдо та граверу О. Колпашнікову. Особливо це стосується аукціонів та антикварних магазинів, спеціалісти яких автоматично переносять на ді Палдо авторство малюнків та гравюр О. Колпашнікову другої частини за аналогією з першою [4]. Дослідження Н. Гончарової доводять, що для видання другої частини подорожніх записок П. Сумарокова було використано роботи Е. Корнеєва та Х. Гейслера [3, с. 119]. Однак дослідження гравюр, до видання подорожніх записок П. Сумарокова, Н. Гончаровою не встановлює остаточну істину щодо авторської та сюжетної атрибуції гравюр до другої частини. Н. Гончарова, довівши авторство лише трьох гравюр з другої частини альбому П. Сумарокова, всі інші безпідставно включила до каталогу робіт Е. Корнеєва, що був опублікований наприкінці її дослідження [3, с. 188]. Спираючись на це Т. Шорохова зробила висновок що «Теперь их авторство (гравюр – прим. В.Ф.) не вызывает сомнений: имя этого живописца Емельян Михайлович Корнеев» [6, с. 57]. Отже бачимо, що питання атрибуції робіт до другої частини «Досугов ...» П. Сумарокова і досі не вирішено тому основною метою статті є остаточне встановлення авторства малюнків до цих гравюр та висвітлення деяких особливостей їх продукування.

Творчість П. Сумарокова його сучасниками серйозно не сприймалась, та часто викликала гостру критику й іноді навіть глузування. Так, відомий російський мемуарист, член Арзамаського гуртка П. Вігель писав: «Нельзя думать, чтобы творения его (П. Сумарокова – прим. В.Ф.) дошли до потомства; библиоманам было бы, однако же, не худо их сохранять: они могут служить образцами дурного слога, дурного вкуса, наглости, самохвальства и самой грубой неблагопристойности. Стараясь спасти их от забвения, в котором, может быть, и сам потону, спешу назвать известнейшие: «Досуги крымского судьи», «Прогулка за границу» и повесть «Феодора», которая такая же дура, как и сам сочинитель» [1, с. 23-24]. Інший сучасник П. Сумарокова, відомий історик, дипломат та автор мемуарів про пушкінські часи Д. Свербеев теж несхвально писав про його літературну діяльність. Так, не без іронії Д. Свербеев зазначав, що: «Первыми литературными трудами Сумарокова были «Досуги крымского судьи» и потом «Поездка за границу», в которой он, недовольный всем чужим и предовольный

всем своим, описал в пресмешной карикатуре все страны, им посещенные. Разумеется, он их добросовестно порицал со своей точки зрения, смеялись же не над ними, а над ним его читатели» [5, с. 153-154].

Однак, не дивлячись на негативну критику з боку сучасників, його творчий спадок отримує оцінку лише зараз не як літературний пам'ятник, а як важливе історичне джерело до історії Північного Причорномор'я остаточної чверті XVIII ст. – початку XIX ст.

П. Сумароков (1767–1846 рр.) походив з давнього дворянського роду литовського походження серед представників якого були літератори, юристи, військові. П. Сумароков у 1781–1796 рр. проходив військову службу в лейб-гвардії Преображенського полку, а потім в Міністерстві юстиції. П. Сумароков був автором серій літературних творів на соціально-побутові теми, подорожніх записок етнографічного характеру та дослідження життя Катерини II [8, с. 59]. У 1781–1796 рр. П. Сумароков був губернатором Вітебської та у 1812–1815 рр. – Новгородської губерній [5, с. 751]. Він здійснив декілька подорожей по Росії, залишивши цінні етнографічні замальовки про життя народів Російської імперії, зокрема, Поволжя та Причорномор'я.

Причорноморські степи та Крим П. Сумароков відвідав двічі. Вперше він приїздив сюди у 1799 р. За твердженням О. Третьяка, автора вступної статті до репринтного видання 2011 р., перша подорож П. Сумарокова була ініційована на землі колишнього Кримського ханства імператором Павлом I. Цю ідею імператору нпідказав адмірал О. Дерибас, який хотів показати Павлу I перспективність розвитку південного краю, зокрема, м. Одеси [12, с. 64]. П. Сумароков здійснив подорож за таким маршрутом: Єлісаветград – Одеса – Херсон – Перекоп – Феодосія – Керч – Арабат – Старий Крим – Судак – Алушта – Ялта – Алушка – Байдарська долина – Балаклава – Севастополь – Інкерман – Бахчисарай – Сімферополь – Євпаторія. Результатом цього стали детальні етнографічні, економічні та історичні замальовки з елементами аналізу, видані через рік після подорожі в 1800 р. під назвою «Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. С историческим и топографическим описанием всех тех мест» [11]. Оперативність, з якою було видано подорожні записки П. Сумарокова, аби донести інформацію про північно-причорноморський регіон та перспективи його розвитку є непрямим доказом думки О. Третьякова про ініціативу Павла I. Однак ілюстрацій це видання не містило.

Вдруге П. Сумароков потрапив до північно-причорноморського регіону в 1803 р. вже як член комісії зі спірних земель у Криму. Окрім своєї основної діяльності – вирішення земельних суперечок, П. Сумароков вів подорожні записи в тих місцях, де він був. Вибір місця подорожі був пов'язаний з його службовою діяльністю. Судячи з цих записів, П. Сумароков відвідав Східний Крим, південне узбережжя та широкий регіон навколо м. Бахчисарай, де власне й розташовувалась комісія.

Результатом службового відрядження став вихід двотомних подорожніх записок П. Сумарокова під назвою «Досуги крымского судьи, или Второе

путешествие в Тавриду», що стали одним з перших широко ілюстрованих російських видань кінця XVIII – початку XIX ст. У 1803 р. вийшов перший том, який поміж тексту містив 22 ілюстрації [9]. Другий том було надруковано у 1805 р. Його супроводжувало 35 ілюстрацій, схем та карт [10].

Над створенням гравюр працювала ціла група майстрів: Колпачніков, Козачинський, В. Іванов, А. Рудаков, І. Саблін, Пядишев, А. Сергєєв, Я. Євсєєв, Г. Майєр, яких можна ідентифікувати за підписами під гравюрами. З визначенням авторства малюнків, з яких робилися ці гравюри, ситуація складніша. Т. Шороховій, за підписом до карти Севастопольської бухти з Ермітажної колекції Відділу рукописів Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі, вдалося встановити ім'я рисувальника, яким виявився ді Палдо. У легенді карти, на яку дослідниця звернула увагу, є авторський припис, де, зокрема, зазначається, що цю карту «снимал с натуры мерою и иллюминовал М. Афанасей ди Палдо» [6, с. 56].

Відомо, що він був форст-майстром (лісничім) Криму. Про це свідчить підпис під малюнком №1, справи №272 з Ермітажного зібрання Рукописного відділу Російської національної бібліотеки, де зокрема, зазначається: «Его Императорскому Величеству Вид города Ахтиара с юго-восточной стороны с положением ошвартовленных по пристаням кораблей и фрегатов. От Всеподданнейшаго усердия с благоговением снимал с натуры и подносит крымскаго полуострова форст мейстер, Депалдо» [2]. Робота форст-майстра тісно пов'язана з зображальною діяльністю, насамперед, з кресленням. Оскільки у списках Академії мистецтв його ім'я було відсутнє, то, скоріш за все, О. ді Палдо був художником-самоуком. Як лісничий Криму, він знав цей регіон і супроводжував П. Сумарокова у більшості його поїздок півостровом. Про це говорить той факт, що сюжети малюнків чітко відповідають тексту П. Сумарокова та прив'язані до цього тексту посиланнями. Прив'язка до тексту графічного зображення, за думкою Ю. Тинянова, говорить про те, що «графічне слово» бере на себе речові функції [13, с. 509]. Отже ці «слова» мають одне джерело. Тому, на мою думку, можна стверджувати, що П. Сумароков мав прямий вплив на вибір сюжету зображення, який створював О. ді Палдо.

Утім професійні якості О. ді Палдо залишали бажати кращого, тому його замальовки підмальовував та корегував художник А. Сергєєв, про що говорить підпис під гравюрами «*выправлял госнд. Сергеев*». А. Сергєєв був випускником Академії Мистецтв 1794 р. Він спеціалізувався на пейзажах та топографічних видах, а також володів «резанием на стали» [7, с. 364].

Гравюри до другої частини подорожніх записок П. Сумарокова не містять ані інформацію про авторство малюнків, за якими ці гравюри робились, ані імена майстрів-гравєрів, які їх різали. Н. Гончарова стверджує, що малюнки №№13, 25, 28 з другої частини «Досугов...» дуже схожі на малюнки Е. Корнеєва «Вид руїн Кафи», «Вид Алушти» та «Вид Судакської долини». Вона припускає, що у 1804 р., коли художник представив ці малюнки Олександрю I, вони могли бути використані у другій частині подорожніх записок П. Сумарокова оскільки Е. Корнеєв свої малюнки не підписував [3, с.

119]. На нашу думку, подібною до малюнка Е. Корнеєва «Чуфут-Кале» є і гравюра №9 «Вид Джуфут-Кале від кладовища». Аналізуючи малюнки №№9, 13, 25, 28 та малюнки Е. Корнеєва «Чуфут-Кале», «Вид руїн Кафи», «Вид Алушти» та «Вид Судакської долини» можна констатувати їх подібність. Крім того, аналіз перспективної побудови сюжету малюнків та гравюр говорить про однакові кути зору при побудові цих сюжетів. Але малюнки Е. Корнеєва відрізняються від гравюр, вміщені у другому томі «Досугов кримського судьи или Второго путешествия в Тавриду» за наступними параметрами.

- Малюнки Е. Корнеєва приблизно на чверть більші за гравюри, як по ширині так і довжині. Цей факт можна пояснити, перш за все, тим, що не завжди майстер при переносі малюнка на метал дотримується строгих параметрів оригіналу.

- На всіх гравюрах ближній план наче «зрізаний», який, в свою чергу, присутній на малюнках.

- Малюнки і гравюри також відрізняються стафажем. На малюнках стафаж більш різноманітний. З огляду на те, що Е. Корнеєв малював з натури, то деякі елементи важко віднести до стафажу. Вершники, солдати, люди, що зображені на гравюрах, є стовідсотковим стафажем, бо вони відсутні на малюнках.

- Гравюра №28 «Вид Судакської долини» та малюнок Е. Корнеєва «Вид Судакської долини Палассова» різняться тим, що у правій частині гравюри відсутні виноградники, які присутні на більш ранньому малюнку.

Таким чином, можна говорити про те, що малюнки Е. Корнеєва «Чуфут-Кале», «Вид руїн Кафи», «Вид Алушти» та «Вид Судакської долини» були покладені в основу гравюр №№9, 13, 25, 28 з другої частини «Досугов кримського судьи или Второго путешествия в Тавриду». Однак наявність доволі суттєвих однакових моментів модернізації сюжетів у перших чотирьох показниках говорить про «втручання» у сюжет малюнку майстра, який різав гравюри, оскільки замовник зазвичай виставляв наперед параметри майбутньої гравюри, а майстер «вписував» малюнок у ці параметри. Тому і маємо зрізаний передній план та зменшення на чверть у ширину та у довжину. Зрізаний передній план малюнків, де представлені були жанрові сцени на малюнках «Чуфут-Кале», «Вид руїн Кафи», «Вид Алушти», а також будівля і жанрова сцена у малюнку «Вид Судакської долини», а також зменшення параметрів та відносно бідніший стафаж говорить про намагання автора гравюр сконцентрувати увагу на основному об'єкті – будівлях Чуфут-Кале, Генуезької фортеці, будівлях та ландшафту Алушти, маєтку в Судакській долині. Тобто майстер, що різав гравюри конкретизував малюнки Е. Корнеєва, «навівши» оптику глядача на конкретний об'єкт. Це, скоріш за все, було побажанням П. Сумарокова, як і у випадку з малюнком «Судакская долина», де відсутні виноградники на передньому плані.

Гравюра №27 з «Досугов кримського судьи или Второго путешествия в Тавриду» «Таракташская долина» цілком ідентична до однойменного малюнку Х. Гейслера «Таракташ». Вони відрізняються один від одного стафажем та

розташуванням будинків с. Таракташ (зараз с. Дачне Судакської міськради). Гравюра «Таракташська долина» також трохи ширша за гравюру Х. Гейслера «Таракташ». Цей факт говорить про те, що гравюра «Таракташская долина» була зроблена з малюнку Х. Гейслера, з якої він робив кольорову гравюру «Таракташ». Остання гравюра входила до атласу, що ілюстрував видання П. Палласа німецькою мовою під назвою «Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs in den Jahren 1793 und 1794», яке вперше вийшло у 1801 р.

Всі інші гравюри у виданні Сумарокова виконано за малюнками О. ді Палдо. Вони демонструють низьку якість зображення, наділяючи їх дилетантством та диспропорцією. Ці якості проявляються в тому, що сюжети зображень, по-перше: дуже прості та мають лише контурні окреслення об'єктів зображення, а по-друге: Кримські гори зображено явно завищеними і виглядають вони неправдоподібно на фоні інших об'єктів. Окремо слід розглядати гравюри «Вид Карасубазара из дома Салих-Агея» та «Вид Бахчисарая из дома Меметшвея». Вони стилістично відрізняються від інших малюнків та гравюр О. ді Палдо. Скоріш за все, ці малюнки до гравюр робив О. ді Палдо, а художньо довершував їх А. Сергеев.

Судячі з «Путешествий по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. С историческим и топографическим описанием всех тех мест» П. Сумароков, ще під час першої подорожі 1799 р., познайомився з колишнім командуючим турецькою армією у Валахії Салих-Агою. У своїх записках він детально описав своє перебування у домі мурзи [11, с. 10-12]. У другій частині «Досугов...» П. Сумароков теж описав Карасубазар, але без побутових сцен з його участю. Він подав лише невеликий сухий, економічний та природний опис міста, зробивши посилання на гравюру «Вид Карасубазара из дома Салих-Агея». Морфологічно ближчою до сюжету з «Путешествий...», аніж з «Досугов...» є і гравюра «Вид Бахчисарая из дома Меметшвея». Тож можна казати, що малюнки до «Вид Бахчисарая из дома Меметшвея» та «Вид Карасубазара из дома Салих-Агея» було зроблено ще під час першої подорожі до Криму, та згодом вони у вигляді гравюри увійшли до «Досугов...».

Таким чином, комплекс візуальних джерел у вигляді гравюр до «Досугов крымского судьи, или Второго путешествия в Тавриду» склали малюнки, зроблені кримським художником аматором О. ді Палдо, які у зв'язку з їх низькою якістю були підправлені петербурзьким художником А. Сергеевим. Чотири малюнки, що приписувались О. ді Палдо належать Е. Корнеєву, які, під час перенесення на метал, було суттєво підкореговано.

До видання було введено чотири малюнки фасадів Бахчисарайського палацу та вхідних дверей до палацу, зроблених архітектором Теніловим. Одну гравюру «Таракташ» була зроблена на основі малюнку Х. Гейслера. Віньетки до обох частин видань мають умовний характер і важко ідентифікуються та локалізуються. Гравюри №№ 17-19 та 21-23 мають прикладний характер, на них зафіксовані давньогрецькі написи та малюнки, а також схеми давнього водогону, природного оповзню у селі Кучук Кой та план Херсонесу.

Не дивлячись на певну умовність та низьку якість ландшафтних панорамних зображень, гравюри до «Досугов...» П. Сумарокова є одними з небагатьох візуальних джерел, що графічно зафіксували Крим в перші десятиліття його входження до Російської імперії. Серед всього візуального комплексу джерел найбільш інформаційно насиченими є зображення побутового характеру. Важливість цього комплексу джерел підкреслюється і тим, що всі малюнки мають натурний характер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вигель Ф. Ф. Записки / под ред. С. Я. Штрайха / Ф. Ф. Вигель. – М. : Артель писателей «Круг», 1928 ; репринт. – М. : Захаров, 2000. – 592 с.
2. Відділ Рукописів Російської національної бібліотеки. – Ф. Єрміт. №272/1, №272/2, №272/3.
3. Гончарова Н. Н. Е. М. Корнеев : из истории русской графики начала XIX века / Н. Н. Гончарова. – М. : Искусство, 1987. – 382 с.
4. Русский библиофил. [Электронный ресурс] // URL: [http://www.rusbibliophile.ru/Book/Beshui__\[Krym\]__\[Hud__A__](http://www.rusbibliophile.ru/Book/Beshui__[Krym]__[Hud__A__)
5. Свербеев Д. Н. Мои записки / Д. Н. Свербеев ; изд. подг. М. В. Батшев, Т. В. Медведева ; [отв. ред. С. О. Шмидт]. – М. : Наука, 2014. – 942 с.
6. Священный образ Тавриды : Православные святыни Крыма в изобразительном искусстве : альбом / сост. Т. С. Шорохова. – Симферополь : Н. Орианда, 2012. – 585 с.
7. Сергеев А. // Русский биографический словарь : Сабанеев-Смыслов / Под ред. А. А. Половцова. – Санкт-Петербург : тип. В. Демакова, 1904. – Т. 18. – 673 с.
8. Сумароков П. И // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. – Т. 63. – СПб., 1901. – 499 с.
9. Сумароков П. И. Досуги крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду : [в 2 ч.] / П. Сумароков. – СПб : Императорская типография : 1803–1805. – Ч. 1. – 1803. – [8]. – 226 с.
10. Сумароков П. И. Досуги крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду : [в 2 ч.] / П. И. Сумароков. – СПб : Императорская типография : 1803–1805. – Ч. 2. – 1805. – [4]. – 244 с.
11. Сумароков П. И. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году / Предисл. и комм. Т. М. Фадеевой / П. И. Сумароков. – Симферополь : Бизнес-Информ, 2012. – 208 с.
12. Третьяк А. Книга ставшая документом. Павел Сумароков / А. Третьяк // Первые книги Одессы. – Одесса : «Optimum», 2011. – С. 63–77.
13. Тынянов Ю. Н. Архаисты и новаторы / Юрий Тынянов. – Ленинград : Прибой, 1929. – 595 с.

Статья посвящена установлению авторства рисунков к гравюрам второй части путевых очерков П. Сумарокова. На основе сравнительного и

В. Філас. Альбом гравюр П. Сумарокова до видання «Досугов Крымского судьи...

стилистического анализа был сделан вывод о принадлежности большинства гравюр А. ди Палдо, четырех гравюр Е. Корнееву и одной – Х. Гейслеру. Отмечается, что по крайней мере две работы были сделаны во время первого путешествия П. Сумарокова в Крым.

Ключевые слова: П. Сумароков, А. ди Палдо, визуальный источник, гравюра, атрибуция.

The article is dedicated to the identification of the authorship of drawings to the engravings of the second part of travel essays of Sumarokov. Based on comparative and stylistic analysis it was concluded that the majority of the engravings belongs to O. di Paldo, four engravings – to E. Korneev and one – to H. Geisler. It is noted that at least two works were made during the first Sumarokov travel to the Crimea.

Key words: P. Sumarokov, O. di Paldo, visual source, engraving, attribution.